

ATATÜRK VE LOZAN BARIŞ KONFERANSININ İLK DEVRESİ

Prof. Dr. YILMAZ ALTUĞ

Büyük Zafer kazanılmıştı, asıl mesele barışın da kazanılması idi, bunun için de Lozan'a kuvvetli bir Türk heyetinin gitmesi gerekiyordu. Bu konuda Atatürk Nutuk'da şunları söylemektedir: "Vekiller Heyeti Reisi Rauf Bey, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ve Sıhhiye Vekili bulunan Rıza Nur Bey gidecek Heyet-i Murahhasa'nın, tabîi azası gibi görülüyordu. Ben bu hususta kati kanaat ve kararımı tesbit etmemiştim. Ancak Rauf Bey'in taht-ı riyasetinde bulunacak heyetin bizim için hayatî meselede muvaffak olacağına emin olamıyordum. Rauf Bey'in de kendini zayıf görmekte olduğunu hissediyordum. Müşavir olarak İsmet Paşa'nın kendisine terfikini teklif etti. Bu teklife dermeyan ettiğim mütalâada, İsmet Paşa Reis olursa, azamî istifade temin olunacağına ben de kaniim, dedim."¹

Atatürk'ün Rauf Bey'in "bizim için hayatî olan meselede muvaffak olacağı" hususunda tereddüdü olduğu, Rauf Bey'in de bu konuda endişe ettiği ve kendisine İsmet Paşa'nın müşavir olarak verilmesini Atatürk'den istediği görülmektedir. Atatürk haklı olarak İsmet Paşa'nın "Reis olursa azamî istifade temin olunacağına kani"dir. Burada Atatürk'ün İsmet Paşa'yı Rauf Bey'e tercih ettiği görülmekle beraber İsmet Paşa hakkında da kati kararını vermediği daha sonraki sözlerinden anlaşılmaktadır: "İsmet Paşa'yı da, Heyet-i Murahhasa Riyaseti vazifesini ifa edebilip edemeyeceğini, mevcut bunca malûmatıma rağmen bir daha tetkik ettim. Mudanya Konferansı'nı nasıl idare ettiğini teferruatıyla anlamaya çalıştım. İsmet Paşa'nın kendisine tasavvuratıma dair hiçbir kelime söylemiyordum. Nihayet müsbet olarak kararımı verdim."² Burada Atatürk'ün ne derece plânlı ve derin ve ince düşünür olduğunu, ince eleyip sık dokuduğunu bir kez daha görmekteyiz. İsmet Paşa'nın Delegasyon Başkanı olması için Dış İşleri Bakanı olmasının yerinde olacağını düşünen Atatürk zaten Delegasyon Başkanlığı için "en iyi İsmet Paşa'nın yapabileceğini" kendisine söylemiş olan Dış İşleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'e hususî ve mahrem bir şifre yol-

¹ M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. II. (1920-1927), Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, s. 606.

² *Ibid.* s. 607

layarak “Hariciye Vekâleti’nden istifa etmesini ve yerine İsmet Paşa’nın intihabına delâlet etmesini rica” etti, Yusuf Kemal Bey kendisine vuku bulan işarı “hüs-n-ü telâkki ederek icabına tevessül edeceğini” Atatürk’e bildirdi.

Bu sırada İsmet Paşa’nın hiçbir şeyden haberi yoktur. Rauf Bey’in kendisini müşavir istemesi, Yusuf Kemal Bey’in Delegasyon Başkanı vazifesinin en iyi İsmet Paşa tarafından ifa edileceğinin Atatürk’e bildirmesinden bilgisi bulunmaktadır. Onun içindir ki Atatürk “İsmet Paşa’ya emrivaki halinde Hariciye Vekili olacağını ve ondan sonra da sulh konferansına Heyet-i Murahhasa Reisi olarak gideceğini” söyleyince “Paşa birdenbire mütehayyir” kalmıştır. Bu kadar sorumlu bir görevi önce kabullenmek istememiş ve “asker olduğundan bahisle beyan-ı itizar etmiştir.” Sonunda Atatürk’ün tabiriyle “teklifimi bir emir telâkki ederek mutavaat göstermiştir.”³

İsmet Paşa Lozan Konferans’ında birinci sınıf bir diplomat ve müzakereci olarak düşmanlarımızın dahi takdirini kazanmış ve kendisi için “hayranlık veren, takdire şayan” anlamında “admirable” sıfatı kullanılmıştır.⁴

Lozan Konferansı 21 Kasım 1922’de toplandı. Delegasyon Başkanımız Dış İşleri Bakanı İsmet Paşa diğer delegeler ise Trabzon Milletvekili Hasan Bey ile Sinop Milletvekili Rıza Nur Beylerdi.

Konferans’a İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Curzon başkanlık ediyordu. Başlangıçta usul meselelerinde Curzon hep Türkiye aleyhine karar alınmasını sağladı. İsmet Paşa Konferans’a ilk davet edilen ülkelerden gayrisinin alınmamasını, komite başkanlıklarından birinin Türkiye’ye verilmesini, bir Türkün Genel Sekreter Yardımcılığına atanmasını istedi. Bütün bunlar reddedildi. Amerikan delegelerinden diplomat Grew: “İsmet Paşaya sempati duydum; o muzaffer bir milleti temsil ediyordu fakat kendisine yenilmiş bir düşman muamelesi yapılıyor ve delegasyonuna Konferansın organizasyonunda hiçbir saygı gösterilmiyordu demektedir.”⁵ Sadece

³ *Ibid.* s. 608

⁴ Harold Nicolson, *Curzon: The Last Phase 1919-1925, A Study in Post-War Diplomacy*, Studies in Modern Diplomacy New York, Harcourt, Brace and Company, 23 February, 1939 p. 345-346 dipnot 1.

⁵ Joseph C. Grew, *Turbulent Era, A Diplomatic Record of Forty Years 1904, 1945* Edited by Walter Johnson, Assisted by Nancy Harrison Hooker vol, 2 p. 492 “I sympathized with İsmet’s position; he represented a victorious nation but was being regarded as a vanquished enemy and his delegation was being given no consideration whatvere in the organization of the Conference.”

Lord Curzon Ukrayna ile Gürcistan'ın Boğazlar meselesi görüşülürken söz sahibi olmaları hususunda İsmet Paşa'nın görüşünü kabul etti.⁶

Lozan Konferansı iki devrede yapılmıştır. Atatürk Konferans için şunları Nutuk'ta söylemiştir: "Bir müddet, Ankara'da Lozan Konferansı müzakeratını takip ettim. Müzakereler hareketli, münakaşalı cereyan ediyordu. Türk hukukunu tasdik eder müsbet netayiç görülmüyordu. Ben bunu pek tabîi buluyordum. Çünkü Lozan sulh masasında mevzubahis edilen mesail, üç, dört senelik yeni devreye ait ve münhasır kalmıyordu. Asırlık hesaplar rüyet olunuyordu. Bu kadar eski, bu kadar karışık, bu kadar mülevves hesapların içinden çıkmak, elbette o kadar basit ve kolay olmayacaktı."⁷

Mustafa Kemal haklı olarak bu hesaplardan genç Türkiye Cumhuriyeti'nin sorumlu olmaması gerektiğini söylüyordu: "Maziye ait müsamahaların, hataların faili biz olmadığımız halde, asırların müterakim hesabı bizden sorulmamak lâzım gelirken bu hususta da dünya ile karşı karşıya gelmek bize teveccüh etmişti. Millet ve memleketi hakikî istiklâl ve hâkimiyetine sahip kılmak için bu müşkülât ve fedakârlığı da iktihâm etmek bizim üzerimize tahmil olunmuştu. Ben neticenin behemehâl müsbet olacağından emin idim."⁸ Mustafa Kemal'in "neticenin behemehâl müsbet olacağından emin" olması bir hayal, kuvvetli bir arzu ve istek değil fakat bir hesap kitap meselesi, inceden inceye yapılmış ihtimaller hesabının bir sonucu idi. Atatürk Birinci Dünya Savaşı galiplerinin dört yıl aradan sonra muzaffer Türk ordusuna, genç Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı yeniden savaşa girişmeyeceklerini çok iyi hesaplamıştı. Atatürk şöyle düşünüyordu: "Türk milletinin mevcudiyeti için, istiklâli için, hâkimiyeti için behemehâl istihsal ve temine mecbur olduğu esasların, cihanca tasdik olunacağına asla şüphe etmiyordum. Çünkü hakikatte, bu esaslar, kuvvet ve liyakatle fiilen ve maddeten istihsal edilmiş idi. Konferans masasında talep ettiğimiz, zaten istihsal edilmiş olan hususatın usulen ifade ve tasdikinden başka bir şey değildi. Mütalebatımız, sarîh ve tabîi haklarımızdı. Bundan başka, hukukumuzu muhafaza ve temin için kudretimiz de vardı; kuvvetimiz de kâfi idi."⁹ Bu kuvvetin ne olduğunu Atatürk şöyle gösteriyor: "En büyük kuvvetimiz, en şayan-ı emniyet mesnedimiz, hâkimiyet-i milliyeti-

⁶ *Ibid.*

⁷ Atatürk, *Nutuk, op. cit.* s. 625

⁸ *Ibid.*, s. 626

⁹ *Ibid.*

mizi idrak etmiş ve onu bilfiil halkın eline vermiş ve halkın elinde tutabileceğimizi fiilen isbat eylemiş olduğumuz idi.”¹⁰ Atatürk bunlara inanmış olarak Konferansı sükûnetle takip ettiğini ve zaman zaman aleyhimize tezahür eden “makûs vaziyetlere lüzumundan fazla ehemmiyet” atfetmediğini söylemiştir.

Türk Delegasyonu, diplomatik zaferler bekleyen, millî onuru her şeyden üstün tutan Büyük Millet Meclisi'nin tutumunu biliyordu fakat Mudanya Mütarekesi hariç İsmet Paşa'nın ve diğer delegasyon mensuplarının barış konferanslarına katılmışlıkları ve burılara ait becerileri yoktu. Kendilerine verilen talimat dairesinde hareket ediyorlardı ayrıca Misak-ı Millî'nin kendi talimatlarına bir çerçeve çizdiği Büyük Millet Meclisi'nde, Lozan müzakerelerinin Şubat 1923'te kesilmesi üzerine açılan görüşmelerde ortaya çıkmaktadır. Bu görüşmelerde ilk konuşulan mesele ekalliyetler sorunu olmuştur. Bu konuda delegelerden Rıza Nur izahat vermiş ve bir ara: “Burada şunu da arz edeyim, vakıa seyrüseferi ve muhacereti koydurdular. Memleket içinde herkes serbest hareket edebileceklerdir. Sonra dışarıya muhaceret edebileceklerdir”¹¹ demiş bunun üzerine Amasya Milletvekili Ömer Lütfü Bey: “Hariçten muhaceret var mıdır?” sorusunu tenkit mahiyetinde yöneltmiştir.¹² Bu soruya Rıza Nur Bey: “Şimdi efendiler, bu ekalliyetler mesaili en mühim meseledendir ve Misak-ı Millî'mizce kabul edilmiştir. Kabul etmek istemediğimiz zamanlarda Misak-ı Millî'mizi gözümüze dayamışlardır.”¹³ Misak-ı Millî'nin 5. maddesini teşkil eden azınlıkların korunması aynen şöyle idi: “Yenen devletlerle düşmanları ve bazı ortakları arasında yapılan antlaşmalardaki esaslar çerçevesinde azınlıkların hukuku civar ülkelerindeki müslüman ahalinin de aynı hukuktan yararlanmaları şartı ile tarafımızdan garanti edilecektir.”¹⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki görüşmeler oldukça sert geçmektedir. Bazı milletvekilleri tatmin olmadıklarını açıklamaktadırlar.

“Sırrı Bey (İzmit)- Daha sözüm var.

Reis-Ekalliyetler hakkında mı?

¹⁰ *İbid.*

¹¹ *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, c. 4, 2 Mart 1339 (1923)-25 Teşrinievvel 1934 Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985 s. 8 sütun 1.*

¹² *İbid.* sütun 2.

¹³ *İbid.*

¹⁴ Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İnkılâp Tarihi*, s. 383 Yılmaz Altuğ, *Türk İnkılâp Tarihi*, 6, cı bası 1986, s. 64

Sırrı Bey (İzmit) -Evet. Beyefendinin verdikleri cevap bendenizi ikna etmedi.”¹⁵ Burada İkinci Grup diye anılan muhalefete mensup Mersin Milletvekili Selahattin, İzmit Milletvekili Sırrı, Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Beylerin şiddetli eleştirilerine rastlanmaktadır. Bunlara cevap veren Rıza Nur Bey ise konuşmasının iki ayrı yerinde yine ekalliyetler meselesinin Misak-ı Millî sebebiyle kabul edildiğini şu sözleriyle belirtmiştir: “Fakat ne yapalım ki Misak-ı Millîmiz bunları kabul etmiştir.”¹⁶ “Bu hukuk bizim için zarurî kabuldür. Misak-ı Millî kabul etmiştir.”¹⁷

Konferans'ta azınlıkların haklarının tekrar antlaşmada tesbitini isteyen Müttefikler sık sık bu hakların zaten Türk Anayasası'nda bulunduğuna işaret etmişlerdir. Bu hakların verilmesi derpiş edildiğinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde itirazlar ileri sürülmüş bunun üzerine bu konuda Hükümet adına konuşan Rıza Nur Bey dayanamamış ve: “Öyledir. Kanunuesasi'yi açarsanız görürsünüz. Orada da bu ahkâm yok mudur? Zaten Kanunuesasi teklif etmiştir.” demiştir. Buna verilen cevap korkunç bir zihniyeti yansıtmaması bakımından ilginçtir. Diyarbakır Milletvekili Hacı Şükrü Bey-“Kanunuesasi paçavradır” diye cevap vermiştir. Bu çok üzücü olay, bağluluk yemini ettiği Anayasanın paçavra olduğunu söylemek herhalde bir tehevürden ileri gelmiştir, ama kanaatımıza göre çok ağır ve üzücü bir sözdür.

Rıza Nur Bey azınlıklar sırasındaki izahatında Venizelos'un azınlıkların siyasî hakları olmamasını istediğini söylemiştir: “Venizelos en nihayet demişti ki hakkı siyasî en büyük bir haktır. Akalliyetler sizin memleketinizde intihap hakkından nez edilsin.”¹⁸ Bunu Venizelos azınlıkların askerlik hakkından muaf tutulmaları için yapmıştır. Buna Rıza Nur Bey şöyle cevap verdiğini T.B.M.M. de anlatmıştır: “Biz dedik ki onlar da vatandaşdır vatandaşlar hakkı siyasiye malik olmalıdır. Nitekim askerlik de böyledir. Her hak müşterek olmalıdır. O da kalsın askerlik de kalsın, dedik.”¹⁹ Rıza Nur Bey sonra sağlık meselelerini, rehinleri yani Yunanlıların memleketimizin her tarafından sivillerden toplayıp götürdüğü ve akibeti bizce meçhul olan kimseleri, Yunanlılar elindeki harp esirlerini, adli kapitülasyonları ve genel af meselesini anlatmıştır. Milletvekillerinden bazıları Malatya Milletvekili Sıtkı ve Mersin Milletvekili Ziya gibi, konular üzerinde

¹⁵ T.B.M.M. *Gizli Celse Zabıtları*, op. cit. s.9 sütun 2

¹⁶ *İbid.* s. 12 sütun 1

¹⁷ *İbid.*

¹⁸ *İbid.* s. 6 sütun 1.

¹⁹ *İbid.*

sadece soru sorulmasını değil müzakere açılmasını istemişler, bu tavrı Hüseyin Avni Bey gibi bazı milletvekilleri tarafından desteklenmiştir.²⁰ Hüseyin Avni Bey: “Avrupa Devletlerinin ilim ve irfanda yükselmiş, memleketimizde tetkikat yapmış beş yüz insanın her Devletin her şubesinde çalışarak vücuda getirdiği projenin altından çıkmak bizim Heyet-i Vekile'nin iktidarı haricindedir. Affınıza mağruren diyorum ki Büyük Millet Meclisinin de ihtisası haricindedir. Heyet-i Vekile mütehasşısalar, âlimler bulur kısım kısım müzakere ettirir, neticesini Heyet-i Celile'ye arzederse o vakit Heyet-i Celile bundan esaslı bir mesele çıkarır. Çünkü bu Avrupa parlamentolarından çıkmamıştır. Avrupanın ilim yuvalarından çıkmıştır.”²¹ diyerek yeniden tetkikat talep etmiştir. Bu daha ziyade bir oyalama takdiği idi. Buna Hüseyin Rauf Bey Başbakan olarak verdiği cevapta: “Rica ederim efendiler, Konferans'a Heyet-i Murahhasa'nız buradan gitmeden evvel vekâletlerin riyaseti altında nezareti altında memleketimizde mevcut mütehasşısalar toplanarak ilim yuvaları teşkil edilmiş ve müdafaa projeleri tertip edilmiştir. Bundan evvel dört yüz seneden beri mütehasşısaların hulasai mesaisi olan bu mesail hakkında dosyalar getirilmiş, tetkik edilmiş ve bunların hepsi Heyet-i Murahhasa'mıza verilmiştir.”²² Şeklinde konuşmuştur. Rauf Bey Konferans'ın kabul edilen hususlarda değişikliklere razı olamayacağını ve her şeyin birden bozulabileceğini şu sözlerle anlatmıştır: “Efendiler her vaziyetin bir ruhu bir dönüm noktası vardır. Bunu asker olan da bilir, kanunşinas olan da bilir, idare adamları da bilir. Biz o dönüm noktaları üzerinde bulunuyoruz. Bu civıtır, vaziyeti civıtabilir. Yani bulaşır. Ondan sonra hepimiz birbirimize bakarız eyvah, eyvah deriz. Yunanlılarla bir mükavele akdettik, vapurlara esirleri yüklettiler. İşte bugün civıttılar. Esirleri geri aldılar, yarım bilmem ne olur? İstanbul'da bir başka hadise olur. Mecbursun şerefi milliye, din kardeşlerimizi kurtarmak için harekâtı askeriye yapmaya. Sonra tekmil vaziyeti çürütürüz. Onun için müzakere edelim, istediğiniz kadar münakaşa edelim. Fakat Hüseyin Avni Bey'in buyurduğu gibi yeniden ilim yuvaları teşkil, yeniden Heyet-i Âliyenin tenviri tarzı çok uzundur. Böyle nazık vaziyette bu tarzda idare edilemez.”²³

Muhaliflerin işi bir rejim meselesine döndürmek istedikleri de görüşmelerde ortaya çıkmıştır. Muhaliflerden Trabzon Milletvekili Ali

²⁰ *İbid.* s. 30-31

²¹ *İbid.* s. 31, sütun 1.

²² *İbid.* s. 32-33

²³ *İbid.* s. 33

Şükrü Bey: “Beyefendiler esas bozuk olunca üzerine konulacak bina çürük olur. Binaenaleyh müzakeratın esası çürüktür. Çürük olduğu için bu müzakerat bir şey intaç etmez. Sebebi Efendiler bütün illet bir noktadadır. O da Meclisimiz icraî ve teşriî selâhiyeti haiz bir meclistir. Fakat Hükûmetimiz adeta kabine usulü veçhile siyaset tedvir etmek istiyor. Yani yaptığı projeyi bizden saklıyor. Bu da bir siyasettir. Fakat maalesef Meclisimizin bugünkü vaziyeti ile kabili telif değildir.”²⁴ diyerek bunu açığa vurmuştur. Başbakan Rauf Bey buna sinirlenmiş ve: “Hiç birinizden fazla değil fakat hiçbirinizden eksik de haysiyet ve şeref sahibi değiliz. Ne gizli bir şey yapmak istiyoruz ne de onu yapmak mecburiyetinde olur da söylemeyiz”²⁵ diye karşılık vermiştir.

Bundan sonra malî ve ekonomik meselelerde delege Maliye Bakanı Hasan Bey uzun izahat vermiş daha sonra Dış İşleri Bakanı ve baş delege İsmet Paşa harp esirleri ve mezarlıklar konusun'da anlaşma olduğunu bildirmiş Boğazlardan ticaret gemilerinin serbestçe geçmesinin Misak-ı Milli'de kabul edildiğine işaret etmiştir. Misak-ı Milli'nin 4. maddesi Boğazlardan serbest geçiş üzerine olup şöyledir: “İslâm Halifeliğinin merkezi ve Osmanlı saltanatının başkenti İstanbul şehiri ile Marmara Denizi'nin güvenliği her türlü tehlikeden uzak olmalıdır. Bu esas saklı kalmak şartıyla Akdeniz ve Karadeniz boğazlarının dünya ticaretine ve ulaşımına açılması hakkında bizimle diğer bütün ilgili devletlerin oybirliği ile verecekleri karar geçerlidir.”²⁶

Biga Milletvekili Mehmet Bey İsmet Paşa'ya “Limni, Midilli, Sakız Sisam doğrudan doğruya Türkiye asayişini ihlâlê müsait bir vaziyeti coğrafide bulunan adaların Yunanlılara terkine Lozan'da rıza göstermişler midir? Göstermişler ise vatanımızın Yunan eşkiyasından vikayesini teminen Lozan'da ne gibi teminat alabilmişlerdir?” şeklinde bir soru sormuştur.²⁷ İsmet Paşa buna şu cevabı vermiştir: “Bu adaları istihsal etmek için ne Meclisi Âli'nin ve ne de milletin arzusu; ne de bana verilmiş bir talimat vardı.”²⁸ İsmet Paşa sözü geçen adaların ve Bozcaada ile İmroz'un on yıldan beri Yunan işgalinde olduğunu Bozcaada ile İmroz'un Türkiye'ye verilmesin sağlanması ile Boğazların güvenliğinin sağlanacağını, bildirerek

²⁴ *İbid.* s. 36 süt. 1

²⁵ *İbid.* s. süt. 2

²⁶ Altuğ, *op. cit.* 60

²⁷ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, *op. cit.* s. 77 süt. 2

²⁸ *İbid.* s. 77-78

“Çünkü Bozcaada ile İmroz adasını tahkim ettik mi, Boğazları kapamışız demektir.” dedi.²⁹

Burada Ermeni meselesi ile ilgili ilginç bir husus da bulunmaktadır. İsmet Paşa’ya Anadolu Hıristiyanları meselesinin münakaşa edilip edilmediği Çorum Milletvekili Dursun Bey tarafından sorulmuştur. İsmet Paşa bu soruya: “Emrivaki olarak istihsal ettiğimiz mübadele meselesini mübadeleden rücu için çok oyun yapmışlardır ve en çok çektiğimiz sıkıntı, gerek Harbiumumi’de ve gerek şark taraflarında ve gerek bir sefer esnasında Anadolu’dan gittiği iddia olunan, ki aslı yoktur, sekiz yüz bin Ermeni’nin memleketine iadesi idi.” Şeklinde cevap vermiştir.³⁰ Müttefikler sekiz yüz bin Ermeni’nin Anadolu’dan giden Ermeniler olduğunu iddia ettiklerine göre Ermenilerin, bir buçuk milyon Anadolu Ermenisinin Türkler tarafından katledildikleri iddiasının tamamen gerçek dışı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Atatürk 6 Mart 1923’te üçüncü celsede konuşmuştur. Müzakerelerin uzamasının zararlı olabileceğini belirten Atatürk şöyle demiştir: “Elinizde bulunan tercümesi çok yanlış ve çok natamam olmakla beraber bundan anlaşılan mana ve ruh şudur ki; böyle bir sulh projesini bizim için kabul etmek mümkün değildir. Çünkü doğrudan doğruya istiklâlimizi muhtel şeraiti ihtiva etmektedir. Binaenaleyh müttefikler hepimiz söyleriz ki, bu projeyi biz kabul edemeyiz sureti katiyede reddederiz. Eğer İtilâf Devletleri bize projeyi kabul ettirmekte musir olurlarsa o halde milletimiz için Hükûmet ve Meclisimiz için harp şekli zaruretinde tecelli etmiş olur. Yapılacak başka şey yoktur... Devleti müttefiklerin malûm olan projesine mukabil Heyet-i Murahhasanız bir mektup göndermiştir ki ağızlarda dolaşan mukabil proje bu olsa gerektir. Bu mektubun muhteviyatı doğrudan doğruya İtilâf Devletleri projesini, muhteviyatını tenkit etmekten tarif etmekten ibarettir.”³¹ Mustafa Kemal mektubun muhteviyatında anlaştığımız noktaları imzalayarak sulh yapalım, ikinci, üçüncü derece işleri buradan ayırılım denildiğini ayrıca İtilâf Devletlerinin bu önerilerimizi kabul etmemeleri halinde tekliflerimizin keenlemyekûn olacağını bildirildiğini açıklamıştır. Mustafa Kemal bunun üzerine Lozan Konferansı’nın inkata şeklinde değil de tatil şeklinde kesildiğini belirtmiştir.

Atatürk gizli zabıtlar yayınlanmadan Nutuk’da Lozan Konferansı ile ilgili bu müzakereleri şöyle anlatmıştır: “Konferans 4 Şubat 1923 tarihinde

²⁹ *Ibid.* s. 78

³⁰ *Ibid.* s. 80 süt. 2

³¹ *Ibid.* s. 173

inkıtaa uğradı. İki aya karip bir müddet devam eden müzakeratın hulâsası olmak üzere İtilâf Devletleri Heyet-i Murahhasaları Heyet-i Murahhasamıza bir sulh projesi verdiler. Bu proje, mana ve ruh itibariyle istiklâlimizi muhil şeraiti ihtiva ediyordu. Bilhassa adlî, malî ve iktisadî mevad gayrikabili tahammül idi. Binaenaleyh bu projeyi, suret-i katiyede reddetmememiz zarurî idi.”³² Bu konuda İngiliz delegelerinden Harold Nicolson şunları yazmaktadır: “31 Ocak Çarşamba günü Antlaşma son şeklinde Türklere kabul veya reddetmeleri için verildi. Türkler cevaplarını verebilmek için sekiz gün istediler. Bompard ve Marki Garroni Lord Curzon’a bu ilâve mehilin verilmesi için adeta yalvardılar; o bunu reddetti; Lozan’ı 4 Şubat Pazar gecesi terkedeceğini ve bir saat fazla kalmayacağını bildirdi. Şiddetli bir tartışma oldu, Curzon çok inatçı idi ve Türklere cevaplarını 4 Şubatta hazır etmeleri söylendi. Hararetli bir faaliyet dönemi başladı. Halledilememiş işler arasında Türkiye’deki yabancıların durumu, malî hükümlerle mukaveleler, sigorta poliçeleri ve Savaş sırasında zarar gören Müttefik şirketlere tazminat gibi küçük hükümler bulunuyordu.”³³ Atatürk Nutuk’da şöyle devam etmektedir: “Heyet-i Murahhasamız bu projeye mukabil bir mektup verdi. Bu mektubun meali şu idi ‘İttifak ettiğimiz nikati (noktaları) imza ederek sulh yapalım.”³⁴ İtiraz ettiğimiz hususlar Nicolson’a göre şunlardı ve bunların bir kısmını Müttefikler daha sonra kabul etmişlerdi.” Türkler Müttefiklerin kapitilasyonların yerine ikame ettikleri sistemin hâlâ bir aşağılık (a servitude) teşkil ettiğini iddia ettiler. Osmanlı borcunun teklif edilen dağıtımına itiraz ettiler. Yunanistandan bir tazminat ve Antlaşmadan yabancılara ayrıcalık konusunda bütün atıfların çıkarılmasını istediler. Aynı şekilde yabancı eğitim müesseselerine ait bütün atıflar da çıkarılmalıydı. 1 Şubatla 4 Şubat arasında diğer talî konularda da itirazlar ileri sürdüler. Bunların bir çoklarında onlara hak verildi. Meselâ Müttefikler Trakya’da Türkiye’nin en fazla 20000 askeri olabileceği şeklindeki kısıtlayıcı hükümden vazgeçtiler. Lord Curzon Musul konusunda hemen Milletler Cemiyeti’ne gidecekken doğrudan müzakereler yapılmasına razı oldu. Ayrıca Lord Curzon Gelibolu yarımadasındaki İngiliz mezarlıkları konusunda Türk taleplerini de karşılamaya hazırlanmıştı ve nihayet İngiltere tarafından Savaş başında müsadere edilen savaş gemileri için Türkiye’nin tazmin edilmesi konusunda bir anlaşma önerdi. Malî, ekonomik ve adlî konularda önemli değişiklikler yapıldı. 3 Şubatta bütün bu tavizler Türklere bildirildi. 4 Şubat 1923 Pazar günü

³² *Nutuk, op. cit. s. 641*

³³ *Nicolson, op. cit. s. 342*

³⁴ *Nutuk, op. cit. s. 641*

saat 13.30 da Türk karşı teklifleri alındı. Bu notada Boğazlar Sözleşmesi'ni, Trakya sınırını, Adaları, Musul konusunda doğrudan müzakereleri, vatandaşlığa ve azınlıklara ait hükümleri, müsadere edilen savaş gemileri için bir tazminat kompromisini, Yunanlılardan istedikleri savaş tazminatında bir indirmeyi ve sağlıkla ilgili hükümleri kabul etmeye razı oldular. Bu konuları içeren bir barış anlaşması yapmayı ve geri kalan malî ve adlî konuları daha sonra müzakere etmeyi önermekte idiler.³⁵ Nicolson'a göre bu teklifle Türkler İngiliz menfaatlerinin tatmin edildiği ayrı bir barışı imzalamaya Lord Curzon'u kıskırtmak istiyorlardı. Fransız ve İtalyanların başlıca ilgili oldukları konular ise daha sonraki müzakerelere bırakılmıştı. Bu cazip öneriyi kabul etmek hususundaki teşvik dayanılmazdı. Lord Curzon İngiliz kamuoyunun kendi başarı veya başarısızlığını tamamen bir antlaşmanın imzalanıp imzalanmamasına bağladığını biliyordu. Antlaşmanın ayrıntılarını incelemeyeceklerdi, zaten inceleseler de İngiliz taleplerinin tam tatmin edildiklerini görecektlerdi. Sonraya bırakılmak istenen ayrıntılar önemli değildi. Halkın hoşuna gidecek parlak bir zafer kazanmak fırsatı olan Curzon buna mukavemet etti. Mücadelenin kazanıldığını biliyordu. Doğuda İngiltere'nin itibarını iade etmişti, şimdi Batıda bu itibarın iadesi gerekiyordu.³⁶

Lord Curzon ayrı bir barış antlaşması imzalamazken müttefiki Fransa ile bir görüş ayrılığının da mevcut olduğuna işaret edelim. Gerçekten Lord Curzon 24 Ocak Çarşamba günü odasına Fransız ve İtalyan delegelerini çağırılmış ve onlara İngiltere'nin istediği her şeyi elde ettiğini bildirmişti. Musul meselesi Türklerin Konferans'ın dağılmasına cesaret edemeyecekleri bir konu idi Lord Curzon için. Geriye kalan malî, ekonomik ve ahvalî şahsiye meseleleri idi ki bunlar da İkinci ve Üçüncü Komitelerde görüşülüyordu, bu konular Fransa ile İtalya'yı İngiltere'den fazla ilgilendiriyordu. İngiltere, Lord Curzon'a göre müttefikleri ile tesanüdünü devam ettirecekti. Lord Curzon Konferans'ın ilânihaye devam edemeyeceğini kendisinin Lozan'ı 4 Şubat gecesi terketmek istediğini anlattı. Bu surette Lord Curzon Türklerin bir karar vermeye mecbur edilmeleri zamanının geldiğine işaret etti. Antlaşma tasarısı son şeklini almıştı. 31 Ocakta Konferans'ın tekrar toplanmasını ve antlaşmanın Türklere takdim edilmesini 4 Şubata kadar kabul etmezlerse Konferans'ın dağılmasını önerdi. Lord Curzon bu surette Fransız delegesi Bompard ile İtalyan delegesi Marki Garroni'nin andlaşmayı Türklere kabul ettirmek üzere dostça tazyik edebilecekleri altı gün hesaplamıştı.

³⁵ *Nicolson*, op. cit. 342-343

³⁶ *Ibid.* s. 344

Bu konuşma Fransız delegesi Bompard'ın hoşuna gitmedi. Fransızlarla İtalyanların Türklerin inatçı mukavemetlerini yenemedikleri ortaya çıkıyordu.³⁷ Raporunu Fransız Başbakanı Poincaré'ye yolladı. 30 Ocakta Fransa Başbakanı Poincaré Havas ajansı (Fransız resmi haber ajansı) vasıtası ile bir demeç vererek 31 Ocakta Türk delegasyonuna verilecek Antlaşma tasarısının nihai metin olmadığını fakat sadece "ilerdeki müzakereler için bir esas" olduğunu bildirdi.³⁸ Bompard derhal telefona koşarak Başbakan Poincaré ile görüştü, herhalde Türklerle İngilizlerin ayrı bir anlaşma yapabileceklerini söyledi.³⁹ Bunun üzerine Poincaré ilâve bir demeç vererek Havas tebliğinin yetki dışında yayınlandığını bildirdi, Poincaré sözünü geri alıyordu.

Nihâî antlaşma tasarısının Türklere verilmesini Amerikan delegesi Joseph Grew şöyle anlatıyor: "31 Ocak Çarşamba günü: Lord Curzon nihaî tasarını resmen Türklere verdi, Türkler bunu zaten gayri resmî olarak Pazartesi günü almışlardı.⁴⁰ Bu genel kurulda ABD, Japonya, Romanya ve Sırbistan delegeleri birer konuşma yaptılar. İsmet kısa bir cevapta nihaî antlaşma tasarısının sadece üzerlerinde anlaşma hasıl olan maddeleri değil fakat komitelerde anlaşma olmayan maddeleri ve şimdye kadar takdim edilmeyen ve hiç müzakere edilmemiş bazı yeni teklifleri içerdiğine işaret etti. Bunun için 8 günlük bir süre istedi. Curzon, İsmet'in tam yetkili olduğunu ve Ankara'ya dönmek zorunda olmadığını, öğrenerek memnun olduğunu söyledi.

İsmet'in talebini İttifak Devletleri delegelerinin müzakere etmeleri için bir ara verildi. Curzon on dakikalık bir süre verildiğini söyledi fakat bu süre bir saat sürdü. Bazı alışılmamış şeyler olmakta idi. İngiliz delegasyonunun sekreteri Bentinck sık sık odayı terk ediyor ve geri dönüyordu. Daha sonra deşifre edildikçe Poincaré'nin İngiltere'nin Paris Büyükelçisi Lord Crew'e verdiği bir notayı içeren bir telegrafın sayfalarını getirdiğini öğrendim. Poincaré Fransa'nın, Türkiye ile blok halinde anlaşma yapılamadığı ve İngiltere Lozan'ı terkettiği takdirde ayrı bir barış antlaşması yapmak hakkını mahfuz tuttuğunu bildiriyordu.⁴¹

³⁷ *Ibid.* 340-341

³⁸ *Ibid.* 342

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ Grew, *op. cit.* s. 543. Tasarı için bkz. Great Britain, *Lausanne Conference on Near Eastern Affairs* 1922-1923, Cmd. 1814 (1923) pp, 684 ff.

⁴¹ Grew, *op. cit.* s. 544

Curzon'un bu notaya canı çok sıkıldı zira bu nota doğrudan doğruya kendini hedef almıştı. Bompard'ı Türkler andlaşmayı imzalarsa da imzalamasalar da Cuma günü Lozan'dan ayrılmaya razı olmakla itham etti, Bompard böyle bir karar aldığını inkâr etti. Curzon söylediklerini doğrulamak üzere Crowe ve Rumbold'u çağırttı. Bunun üzerine Bompard ve Garroni derhal odayı terketmek üzere ayağa kalktılar ancak Curzon ithamlarını geri çektikten sonra kalmaya ve Türklerle müzakerelerde bulunmaya razı oldular.⁴²

Toplantı tekrar başlayınca Lord Curzon her ne kadar İsmet'in talebi fevkalâde mantıklı ise de şahsî sebepler yüzünden bir kaç gün içinde Londra'ya dönmek mecburiyetinde olduğunu, müzakereleri kendisi yönettiği için Hükûmetinin müzakerelerin bu nihaî safhasında başka bir kişiye yetki vermek istemediğini söyledi. Curzon mamafih hareketini Pazar akşamına kadar tehir edeceğini bildirerek bu ara İsmet'in gerekli müzakerelerde bulunup bulunmayacağını sordu. İsmet Curzon'un talebini yerine getirmek için elinden geleni yapacağı cevabını verdi, toplantı Curzon'un Pazar günü ortak zafere ulaşıldığı için İsmet'le el sıkışacağını ümit ettiğini ifade etmesiyle sona erdi.⁴³

Amerikan delegesi Grew'ün anlattıkları Nicolson'unkine uymamaktadır. Nicolson Curzon'un bir saat fazla kalamayacağını Bompard ve Garroni'nin yalvarmalarına rağmen söylediğini, şiddetli bir tartışma olduğunu, Curzon'un çok inatçı olduğunu yazmaktadır.⁴⁴ Halbuki Grew yumuşak bir Curzon tasvir etmekte, İsmet Paşa'nın talebini fevkalâde mantıklı (eminently reasonable) bulduğunu bildirmekte ve ancak şahsî sebeplerle erken ayrılmak zorunda kaldığını açıklamaktadır. Bompard ile Garroni'nin Lord Curzon'la kavgaları ise başka sebebe dayanmakta idi. 31 Ocakla 4 Şubat arasında önemli faaliyet olduğu anlaşılıyor. "2 Şubat Cuma-üç Müttefik Devletin murahhasları bütün sabah görkemli bir özel toplantı yaptılar hukuk müşavirleri de öğleden sonra. Hepsi de acemice antlaşmayı düzeltmeye, tamire çalışıyorlardı. Bütün bunlar gizli cereyan ediyordu. Bu sabah muhtemelen Paris'le Londra arasında bir diplomatik anlaşma sonucu olacak Fransız Delgasyonu'nun tavrında bir değişiklik oldu. Bompard yarın sabah Türklere bir ültimatome verecek olan Curzon'u desteklemeye razı oldu. Türklere düzeltilen antlaşma verilecek ve İsmet imzalamak isterse Pazar günü saat 16 da Müttefik Delegasyonlarının Hotel du Chateau'da ha-

⁴² *İbid.*

⁴³ *İbid.*

zır olacakları bildirilecek, aksi takdirde Müttefikler o gece Lozan'dan gidecekler. İsmet'in imzalayıp imzalamayacağı bir problem fakat Curzon gayri resmî müzakerelerin devamının sadece Türklerin geciktirici taktiklerine yarayacağını hissediyor..., Bu ara çok gizli olarak İtalyan Delegasyonu'nun Mussolini'den her ne pahasına olursa olsun antlaşmayı imzalama talimatı aldığını öğreniyoruz. Garroni Curzon'a böyle söylemedi. Curzon'a gitti bunun Curzon'un konferansı olduğunu güçlüğü atlatmanın ona ait olduğunu söyledi. Fakat Curzon bu hatırlatmanın hakikî anlamını anlamaz gözüktü. Child (ABD başdelegesi) Curzon'a açıkça Londra ile Paris arasında bir trampa, bir pazarlık olup olmadığını-belki Ruhr karşılığı Yakın Doğu- sordu. Curzon bunu katıyetle inkâr etti. Child ona Antlaşma'ya bir dibeçe ekleyerek Müttefiklerin Türk egemenlik ve bağımsızlığına riayet etmek arzularını belirtmeyi tavsiye etti. Bu İsmet'in Ankara'ya halkı memnun etmek üzere geri götüreceği bir şeydi. Curzon tasarıyı hazırlayan uzmanlarına danışacağını ve bunu yapmaya çalışacağını söyledi. Child "Bundan vazgeçme olmaz mı?" dedi. Curzon derhal bu işe bakacağını vaat etti.⁴⁵

3 Şubat Cumartesi: diğer ilginç bir gün. Herkes birbirine barometrenin ne gösterdiğini soruyor, soru soruların iyimser ve kötümser oluşuna göre bu cevap şaşılacak derecede değişiyor. Birisi ümit olmadığını tarafların muhtemelen ortak bir yere varamayacaklarını Müttefiklerin (veya yerine göre Türklerin) son söyleyeceklerini dedikleri, verecekleri bir şey ve taviz kalmadığını, Curzon ve delegasyonunun yarın mutlaka 21 de şehri terkedeceklerini söyleyecektir. Bir diğerine göre ne Türklerin ne de Müttefiklerin Lozan'ı bir antlaşma olmadan terk için en ufak istekleri yoktur ve sadece son ana kadar pazarlık yapmaktadırlar. Ben şahsen buna inanıyorum. Bu arada her iki tarafın uzmanları hükümler üzerinde çalışmaktalar. Curzon İsmet'e antlaşmanın yarın 16 da imzalaması için masada olacağını söyledi. Bu onun isterse son şansı olacak. Nihai hükümlerle Müttefiklerin verdikleri bazı tavizler bu sabah İsmet'e Curzon, Bompard ve Garroni arasındaki toplantıda verildi. Anlaşılan Curzon Fransız ve İtalyanların dün anlaşmış gibi kendisini desteklemesini sağlamış. Montagna bu akşam Child'a bir mektup yazdı bunu Child muvafık görürse Türklere de gösterebilecek, bu mektupta İtalyan Delegasyonu'nun İngilizlerle birlikte Lozan'dan ayrılacağı ve ayrı müzakerelere girmeyeceği yazılıydı. Türklere ve-

⁴⁴ bakınız 33 dipnota ilgili kısım

⁴⁵ Grew, s. 547

rilen tavizler arasında beş yıl süreyle Milletlerarası Daimi Adalet Divanıca hazırlanacak bir listeden seçilecek beş adli müşavirin adliyyede çalıştırılması vardı.”⁴⁶

4 Şubat Pazar: saat 13.30 da hepimiz yemekte iken ilk önemli şey vuku buldu. Arlotta’yı hızla yemek odasına girerken ve Garroni’ye bir belge verirken gördüm. Garroni derhal ayağa kalktı ve odayı terketti. Bunun Türk Delegasyonu tarafından Müttefiklerin verdikleri tasarıya cevap teşkil eden ve sadece iki tarafca kabul edilen hükümleri içeren ve diğer bütün hükümleri dışarda bırakan bir antlaşma tasarısı olduğu anlaşıldı.”⁴⁷ Atatürk Nutuk’ta bu karşı tasarı denilen belgenin bir mektup olduğunu “Heyet-i Murahhasa’mız bu projeye mukabil bir mektup verdi. Bu mektubun meali şu idi: “İttifak ettiğimiz nikatı imza ederek sulh yapalım.” Filhakika Konferans’ta mevzu-u müzakere olan bir çok mesailden, bizce şayanı kabul olanlar vardı. Mektupta: “İkinci, üçüncü derecede olan mesaili başkaca mütalâa ederiz. İtilâf Devletleri bu teklifimizi kabul etmiyecek olurlarsa, teklifatımız keenlemyekûndur.”⁴⁸ Şeklinde izah etmektedir.

ABD delegesi Grew bu karşı tasarıyı şöyle anlatıyor: “İsmet tasarı ile birlikte bir nota verdi, şimdiye kadar üzerinde anlaşılan hükümlerin barış için kâfi bir esas teşkil ettiğini, münakaşası devam eden diğer hususların daha sonra halledilebileceğini bildirdi. Bu zekice bir hareket idi. Davet eden Devletlerin delegeleri derhal Lord Curzon’un odasında toplandılar. 17.30 da İsmet’i davet ettiler. İsmet geniş bir uzmanlar grubu ile geldi. Saat 19 da Bentinck bana telefon etti ve Türklerin muhtemelen imza edeceklerini bunun için delegasyonumu toplayarak töreni izlemek için Lord Curzon’un odasına gelmememizi söyledi. Child ve Bristol’u buldum. Otelin eski kısmında Lord Curzon’un odasına çıkan merdivenin başladığı yerdeki büyük salona gittik. Salon son gelişmeyi bekleyen delegeler ve gazete muhabirleri ile doluydu. Hava elektrikli idi, hemen hiç kimse konuşmuyordu sadece bekliyorduk. Yukardaki salon İngiliz Delegasyonunun bağlanmış sandıklarıyla dolu idi. Gerçekten dün Curzon’u ziyaret eden İsmet’in burnu önünde İngilizler bazı sandıkları kaldırarak ona yol açmışlar bu suretle hareket için kati plânlarını belirtmişlerdi. Bu suretle her an antlaşmanın imzalanmasını seyretmek üzere çağrılmak için bekledik. Saat zode yukarıda bir oda kapısının açılma sesi duyuldu herkes ayağa kalktı, mer-

⁴⁶ *Ibid.* 548

⁴⁷ *Ibid.* s. 550

⁴⁸ Atatürk, *Nutuk*, *op. cit.* s. 641

divene doğru yürüdü. Bir anda İsmet gözüktü, delegasyonu ile birlikte merdivenleri inmeye başladı. Melon şapkasını çıkardı, salondaki sağa sola serbestçe gülerek selâm verdi ve oteli terketti. Şüphesiz bu sahneyi hiç unutmuyacağım. Konferans inkitaa uğramıştı imzalama yoktu. Child, Bristol ve ben derhal Curzon'un odasına gittik. Curzon yan odadan kızgın bir boğa gibi odaya girdi bize baktı ve yumruğunu havada sallayarak odada gezinmeye başladı, terliyordu ve bitkin gözüküyordu. Bağırmağa başladı: "Burada dört ölümcül saat oturduk ve herşeye İsmet gene eski basmakalıp sözleriyle cevap verdi-bağımsızlık ve egemenlik. Elimizden geleni yaptık. Bompard bile yumruğunu masaya vurdu ve İsmet'e sadece savaş kışkırtıcığını yaptığını söyledi. Bompard duyduğum en şiddetli konuşmasını yaptı." Curzon'a İsmet'in hangi konuda anlayamadığını sorduk. Curzon adli hükümler dedi. (Bu kısmen doğru idi zira ekonomik hükümler de vardı.) Curzon son dakikada İsmet'in uzmanlarıyla başka bir odaya çekildiklerini herkesin onun geri gelip imzalayacağını sandıklarını bunun yerine geri döndüğünde imzalamayı reddettiğini eğilerek selâm verdiğini ve odadan çıktığını söyledi. Her şey bitmişti. Curzon korkunç bir haldeydi."⁴⁹

Curzon'un heyetinden ismi verilmiyen birinin tuttuğu hatrata dayanan Nicolson ise Türklerin karşı tasarısını şöyle anlatıyor: "Pazar 4 Şubat. Sabahleyin eşyaları topladık bavullara koyduk. Bundan sonraki Türklerin hareketini beklerken hepimiz gerginiz ve son derece sıkıntılıyız. Saat 13.30 da bir nota halinde bu hareket geliyor. Pratik olarak bütün İngiliz taleplerini kabul ediyor fakat ekonomi ve kapitülasyonlar konuları reddediliyor. 14.40 da Bompard geliyor, sıkıntılı ve yalvarıcı. Curzon'a bizim noktalarda daha tavizler vermesini rica ediyor. Daha sonra Bompard, Rumbold ve Montagna Lozan Palas'a Türklerin ekonomik hükümlerle ne demek istediklerini öğrenmek üzere gidiyorlar. Saat 16 da geri geliyorlar, müttefikler tekrar Curzon'un odasında toplanıyorlar. 17.20 de İsmet çağrılıncıya kadar konuşuyoruz. 17.40 da İsmet geliyor bundan sonra sahne duygusal ve karışık bir hal alıyor.

İsmet mutsuz ve sıkılğan. Koltuğunda kıpırdanıyor, alnını siliyor, mendilini dudaklarına bastırıyor ve çok mutsuz ve sinirli. Koltuğunda Curzon heyecansızdı. Onun arkasında oturup notlar alıyorum. Bompard güzel Garroni acınacak derecede kötü konuşuyor. Sonra Curzon başlıyor; ona erişmek imkansız her tonu, kandırmayı, ümitsizliği, tehditi, üstün at-

⁴⁹Grew, *op. cit.* s. 551

mayı kullanıyor: İsmet Paşa şunu bilmenizi isterim ki mümkün olduğunu düşündüğümden daha fazlasını verdim ve İngiltere bunu biliyor. Bunu barışın hatırı için yaptım. Mösyö Bompard'ın söylediği gibi barış sizin el-lerinizdedir. Eğer gelecek iki saat içinde barış yapmazsak artık barış olma-yacaktır. Savaş olabilir İsmet Paşa savaş olabilir. Bekleyemeyiz size kendi mektubunuzdaki son kelimeler, yaptığımız tavizler ruhuna uygun olarak kabul etmenizi ve -burada Curzon sesine dramatik bir Tennyson fısıltısı verdi- bir sona geldiğimizi kavramanızı rica ediyorum.”

İsmet ile Rıza Nur bunun üzerine Crowe'un odasına durumu tartış-mak için çekildiler. Onları koridora götürüyorum. Eşyalarımız ve belgeler merdiven başında yığılı marangozlar Bill Bentinck'in kibar nezareti altında sandık muhafazalarının çivilerini çakıyorlar. Koridorlar yukarı çıkmış gaze-tecilerle dolu bunların arasından İsmet'i Crowe'un odasına götürüyorum. Curzon'un yanına dönüyorum. Oturma odasında buhran havası esiyor, Curzon koltuğunda eğlenmiş, (amused) hâkim ve yorgun oturuyor. 18.45 te İsmet geri dönüyor. Bütün bizim şartları kabul ediyor fakat ekonomik hükümleri reddediyor. Curzon Bompard'a "ben size demiştim" der gibisi-ne bakıyor. İsmet ayrıca Yunanistan'ın bir karşı tazminat alamıyacağı ko-nusunda ısrar etmekte. Curzon bana dönüyor: "Venizelos'a söyle." diyor Yandaki odaya gidiyor ve Venizelos'a telefon ediyorum, kabul ediyor. Toplantıya dönüyorum, ve sıkıcı bir hava ile karşılaşıyorum. Müttefikler Yunan tazminatından vazgeçmişler. Curzon'un arkasındaki iskemleme hız-la gidiyor ve Venizelos'un mesajını artık açıklıyorum. Kapitülasyon-lardan bahsediyorlar. Bompard ve Garroni Curzon'un muhteşem desteği ile İsmet'i rica ve tehditlerle bombardıman ediyorlar. Her zaman olduğu gibi küçük adam için teessür duyuyorum. Curzon da duyuyor, fakat İs-met Nuh diyor peygamber demiyor. İsmet inatçıdır. Bir kez öfkeleniyor. "Ankara'ya gideceğim ve halkıma Curzon'un başkanlığındaki konferans savaşı istedi diyeceğim diyor. Herkes "hayır! hayır! hayır!" diye bağırıyor. Çok gergin bir an. Telefon çalıyor. Ben açıyorum İnce bir ses "Burası Ja-pon delegasyonu" diyor. Ahizeyi sert bir şekilde kapıyorum ve yerime dönüyorum. Curzon'un saatine baktığımı görüyorum: "İsmet Paşa memle-ketinizi kurtarmak için sadece yarım saatiniz var" diyor.

İsmet gene mendilini dudaklarına bastırıyor, koltuğunda oturup kalkı-yor. Parmak uçlarını terli olan alınına koyuyor. "Je ne peux pas" (yapa-mam) diyor kısık bir sesle. "Je ne peux pas". İsmet'i seven curzon açıkça üzgündür. Ona gülümsüyor ve belli belirsiz bazı sempatik gürültüler çık-a-rıyor ve Bomparad'a bakıyor: Pekâlâ!" diyor Bompard "ümitsiz" diye ce-vap veriyor. Curzon "ümitsiz" diye ona katılıyor.

Ayağa kalkıp “Allahaismarladık” diyoruz. Odayı isteksizce terk ediyorlar, Odadan, gazeteciler ve sandıklarla dolu koridora çıkıyorlar. Aralarında imza için hazır nihaî antlaşmayı götüren Massigli de var. İsmet asansörle iniyor⁵⁰ ben onunla gidiyorum, o sükûnetini tekrar kazanıyor oteli çok ciddi bir şey vukubulmamış gibi terk ediyor. Bompard ve Montagna İsmet’in ardından kapitülasyonlar için yeni bir formül aramak için gönderiliyorlar. İstasyona telefon ediyor ve Orient Ekspresi yarım saat durduruyoruz. Bir akşam yemeği yiyoruz alêlêce, 21.15 te otelden ayrılıyor. İstasyonda kalabalık halk ve çok polis var. Son dakika belki İsmet yumuşar diye trenden sarkıyoruz. Telaşlı ve nefes nefese Bompard merdivenlerden çıkıyor “iyi değil” diyor. İstasyon şefine “hareket ediyoruz” diyorum. Yavaşça büyük tren geceye kayıyor.”⁵¹ Bompard ve Montagna’dan ayrı olarak Amerikan murahhaslarının da antlaşmayı kurtarmak için son bir çaba sarfettikleri anlaşılmaktadır: “Curzon’a İsmet’i görmekle iyi bir şey yapıp yapamayacağımızı sorduk. Bompard ve Montagna’nın onu görmeye gittiklerini fakat bunun sonuç vermeyeceğini söyledi. Biz deneyeceğimizi söyledik ve adli hükümlerin hakikî engel olup olmadıklarını sorduk, olumlu cevap verdi.

Child, Bristol ve ben aşağı hızla indik. Otomobil hazırды hemen Palaca otele gittik. Bompard ve Montagna İsmet’le birlikte idiler bizi Hüseyin’in odasına soktular orada bizim heyetten Gillespi’ye rastlamayalım mı? Kendi başına kendi teşebbüsü ile buralarda ne yapıyordu doğrusu Allah bilir. Kapıcı bize Lord Curzon’un treni Orient Ekspres’in bir saat gecikmeli olduğunu ve saat 10 dan önce hareket etmeyeceğini söyledi. Bunun doğru olmadığı sonra meydana çıktı. Curzon treni Bompard’ın İsmet’le konuşması sonucunu öğrenmek için kendiliğinden yarım saat erteletmişti onlar sonuç alamadıklarını bildirince tren 21.25 civarında hareket etti.

Bompard ve Montagna ayrıldıktan hemen sonra İsmet bizim beklediğimiz odaya girdi. Onunla aşağı yukarı bir saat beraberdik. Adli hükümler konusunda epeyce konuşup anlaştık fakat İsmet bize hemen ekonomik hükümlerin de inkitaa sebep olacak önemde olduklarını zira bunların Türkiye’yi “malî ve endüstriyel esaret”e sokacağını söyledi. Müttefiklerden ekonomik hükümlerde tavizler aldığımız akdirde adli hükümlerde daha fazla tavizler yapıp yapmayacağını sorduk. O ne önerdiğimizi sordu. Biz her şeyden önce yabancı adli müşavirlerin sadece İstan-

⁵⁰ Grew ise hatıralarında İsmet Paşanın merdivenlerden indiğini yazmaktadır. *İbid.*

⁵¹ Nicolson, *op cit.* s. 346-348

bul ve İzmir mahkemelerine değil fakat Samsun ve Adana mahkemelerine de girebilmelerini istedik. Münakaşa yarım saat kadar sürdü. İsmet adeta sersemlemiş gibi alnını ovuşturup durdu. Türkçe “kalbim sıkıştırıyor” dedi. (Bütün konuşmamız boyunca odada kalan Gillespie bunu bize daha sonra söyledi) Sonunda ayağa kalkıp yandaki odaya geçti orada üç dakika kaldı sonra döndü. Uzmanlarına danışmak için gittiği âşikârdı fakat konuşmaya onları gördüğüne dair bir işaret olmaksızın devam etti. Sonra sessizce “Tamam kabul ediyorum” dedi. (O sadece Türkçe konuşuyor, Hüseyin Bey tercüme ediyordu). Biz “Samsun ve Adana mı?” diye sorduk, o “sadece Samsun” diye cevap verdi. Biz “Bu Lord Curzon’u geciktirmemizi haklı göstermek için yeterli değil” dedik. İsmet tekrar odayı terketti-zira onu çok sıkıştırıyorduk- geri döndü ve oturdu. Korkunç yorgun gözüküyordu. Daha sonra bize dönüp “Pekâlâ size Samsun’la Adana’yı veriyorum” ama siz bana Müttefiklerin tavizlerini elde etmeden bunu onlara söylemeyeceğinize dair namus, şeref sözü vermelisiniz.” dedi, bunu kabul ettik el sıkıştık ve bunun yenilenecek müzakereler için münsif bir esas teşkil edeceğine inandığımız cevabını verdik ve otomobille süratle gara gittik. Elde ettiğimiz bu önemli tavizlerden sevinç duymuştuk. İsmet Müttefiklerle müzakereler esnasında bunlara inatla mukavemet etmişti. Biz Curzon’un yeni müzakereler için kalacağını hissediyorduk.

İstasyonda Bompard’ı otomobiline binerken gördüm ve Curzon gitmeden onun ayrılmasına hayret ettim. Diğer bazı kişiler de otomobillerine biniyorlardı bazı İtalyanların ise İstasyondan çıktıklarını gördüm. Otomobilimizden çıktık ve otomobilimize yakın olan McClure’e Curzon’un trenin ne vakit kalkacağını sorduk. O “Curzon şimdi hareket etti” dedi. “Trenle hepsi gittiler, bütün delegasyon gitti.” Beş dakika önce gelseydik acaba Lozan Konferansı’nı kurtarabilir miydik konusu üzerinde düşünmek ve fikir yürütmek boşunadır.”⁵²

Atatürk’ün Nutuk’da bu konuda verdiği izahat şöyledir: “Heyet-i Murahhasamızın teklifi nazar-ı itibara alınmadı. Yalnız, vuku bulan inkıtaa talik-i müzakerat şekli verildi. Her devletin heyet-i murahhasası memleketine gittiği gibi bizim Heyet-i Murahhasamız da geldi. Ben de Garbi Anadolu’da icra etmekte olduğum seyahatten avdet ediyordum. 18 Şubat 1923 tarihinde İsmet Paşa ile Eskişehir’de birleşerek Ankara’ya beraber geldik. Efendiler, İsmet Paşa Ankara’ya avdet ederken, benim de seyahatten dönmekte olduğum anlaşılınca, Ankra’da garip ve gayrikabili tefsir bir

⁵² Grew, *op. cit.* s. 553

zihniyet uyanmış... İsmet Paşa'nın Ankara'ya gelip, Hükûmet'le ve Meclis-le temas etmeden önce, bana mülâki olması, benimle müdavele-i efkâr eylemesi mahzurlu görülmüş... Böyle bir mülâkatı su-i tefsir edenler olurmuş... Bu hususu bana yazan İcra Vekilleri Reisi bulunan Rauf Bey idi. Bittabi bu işara ehemmiyet vermedim. Bilakis bir an evvel İsmet Paşa ile görüşebilmek için seyahatlerimizi Eskişehir'de mülâkat edebilecek surette tanzim ettirdim. Ankara'ya muvassalatımızdan sonra, İsmet Paşa Heyet-i Vekile'de vaziyeti izah etti ve yeni talimat istedi.

Meclisin noktai nazarını almak lüzumlu görüldü. Mesele Meclis'e intikal etti. Bu bapta Meclis'te günlerce ve günlerce müzakereler ve münakaşalar geçti.

Anlaşıldığına göre, muhalifler, Heyet-i Murahasa'mıza, İsmet Paşa'ya hasm-ı biaman kesilmişlerdi. Guya sulh olmuş iken, İsmet Paşa yapmamış avdet etmiş... Heyet-i Murahhasa, Heyet-i Vekile'nin talimatı hilâfında hareket etmiş...

27 Şubat 1923 celse-i hafiyesinde başlayan taarruzlar 6 Mart 1923 gününe kadar hararetili, heyecanlı bir surette devam etti. Münakaşata ben de bidayetinden nihayetine kadar iştiraka mecbur oldum. Muhalifler adeta, ne istediklerini bilmez bir halde idi. Meclis'in, müsbet veya menfi bir karar vermesi imkânsız bir hale geldi. Bizim sarih olarak anladığımız şu idi ki, muhalifler, sulh meselesini, Meclis'te ihtirasata vasıta ittihaz etmek istiyorlardı. Efendiler, bazı matbuat da bu ihtirasatı şayan-ı hayret ve ateşin bir surette, tehallükle körüklüyarlardı. Bu halet-i ruhiyede bulunan Meclis ile sulh meselesini intaç etmek müşkül olacağını görmek tabii fakat mucib-i teessür idi.

Meclis'te verdiğim umumî izahatla, vaziyetin her noktasını söyledim. Bütün ihtimalâtan bahsettim. İtilâf Devletleri heyet-i murahhasalarından bazısının memleketlerine avdetlerinde vukubulan beyanatını hakikat ve esas telâkki ederek Heyet-i Murahhasa'mıza hücum etmek mesleğinin şayan-ı takdir olmadığını söyledim. Heyet-i Murahhasa'mızı dinlemek ve onun izahatına inanmak ve ona göre vaziyeti muhakeme etmek lâzım geldiğini bildirdim.

Heyet-i Murahhasa'mızın Heyet-i Vekile'nin vermiş olduğu talimatın hilâfında hareket edip etmediğini söylemek selâhiyetinin, Meclis'te hazır bulunan Heyet-i Vekile'ye ait olduğunu dermeyeran ettim.

Nihayet dedim ki, Heyet-i Murahhasa, Heyet-i Vekile'ye karşı mesuldür. Meclis'e karşı mesul olan Heyet-i Vekile'dir. Meclis Heyet-i Veki-

le'ye yeni bir veche vermek mecburiyetindedir. Bu veche dahilinde, Heyet-i Vekile, Heyet-i Murahhasa'ya talimatı mahsusa verir. Meclis'in teferru-at ile iştigaline mahal ve imkân yoktur.

Veçhe hakkındaki nokta-i nazarımı da şöyle ifade ettim: "Musul meselesinin muvakkaten talikini mevzubahis etmemek üzere ve fakat idarî, malî, iktisadî ve sair mesailde millet ve memleketin hukukunu ve istiklâlini tamam ve emin olarak istihsal etmek ve memalik-i müstahlasamızın sureti-i katiyede tahliyesini şart telâkki eylemek esastır."

Mütalâatıma ilâve ettim ki: "Heyet-i Murahhasa'mız, kendine tevdi edilen vazifeyi tamamen pek mükemmel bir suretle ifa etmiştir. Milletimizin ve Meclisimizin şerefini muhafaza etmiştir. Eğer sulh meselesini hüsn-ü intaç etmek istiyorsak, Meclis tarafından da Heyet-i Murahhasa'ya manen kuvvet verilerek mesaisine devam ettirilmek lâzımdır. Bu suretle hareket ederseniz, ümitvar olabiliriz ki bir sulh safhasına dahil olmak mümkündür. Meclis'in mevzubahis mesele hakkındaki münakaşatı durdu."⁵³

Atatürk'ün yukarda bahis buyurduğu Meclis konuşmasından sonra Meclis Başkanlığı'na bir çok takrir sunuldu. Bunlar arasında Ziya Hurşit, Mehmet Şükrü gibi meşhur muhaliflerin de bulunduğu 54 imzalı bir takrirde aynen "Heyet-i Murahhasa'mız tarafından hakkı hayat ve istiklâlimizin umdelerine ait Lozan'da serdedilen müdafaatı medide ve müstemirre tam prensip halinde tebellür etmişken Hükümet'in, Meclis-i Ali'nin tasvibine iktiran eden talimatı hilâfına olarak birdenbire artık cihan nazarında taayyün etmiş olan bütün o prensiplerden sarfı nazar etmiş görünmesi heyeti müşarünileyhanın murahhası sıfatıyla bir mevki resmisi kalmamıştır."⁵⁴ Burada açıkça delegasyonumuzun görevine Meclis'ce son verilmek isteniyordu. 128 imzalı takrir ise aynen Atatürk'ün noktai nazarına uygundu. Bu takrir 190 oyla (verilen isimsiz bir beyaz rey geçersiz sayılmıştır) kabul edildi. Bu suretle Delegasyonumuza güven verilmiş oluyordu. Bu güven ve itimatla hareket eden Delegasyonumuz Lozan Konferansının ikinci devresine gitmiş ve büyük bir diplomatik zafer olan Lozan Antlaşması'nın imzalanmasını sağlamıştır. Fakat hiç şüphe yoktur ki Lozan'ın baş mimarı şüphesiz başdelegeden itibaren andlaşmanın en ince ayrıntısına kadar düşünen büyük Atatürk'tür.

⁵³ Atatürk, *Nutuk*, op. cit. s. 642-643.

⁵⁴ *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, op. cit. s. 183